

Мова як система. Основні та проміжні мовні рівні.

Лекція № 13

План

1. Мова як система.
2. Фонетична система мови.
3. Лексико-семантичний рівень мови.
4. Морфологічний рівень мови.
5. Синтаксичний рівень мови.
6. Проміжні мовні рівні:
 - морфонологічний проміжний рівень;
 - словотвірний проміжний рівень;
 - фразеологічний проміжний рівень.

- **Ф. де Соссюр:** Мова «являє собою цілісність «у собі» та становить початкову основу класифікації»; мова є «системою диференційованих знаків, які відповідають диференційованим поняттям»; «Мова – це система знаків, які виражають поняття, а отже, її можна порівняти з письмом, з абеткою для глухонімих, з символічними обрядами, з формами ввічливості, з військовими сигналами тощо. Вона лише найважливіша поміж усіх цих систем».

В.Гумбольдт: «В мові немає нічого одиничного, кожен окремий її елемент виявляє себе лише як частина цілого».

Система мови – це система можливостей, вона охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку й еталони для відповідної мовної діяльності» (Є. Косеріу).

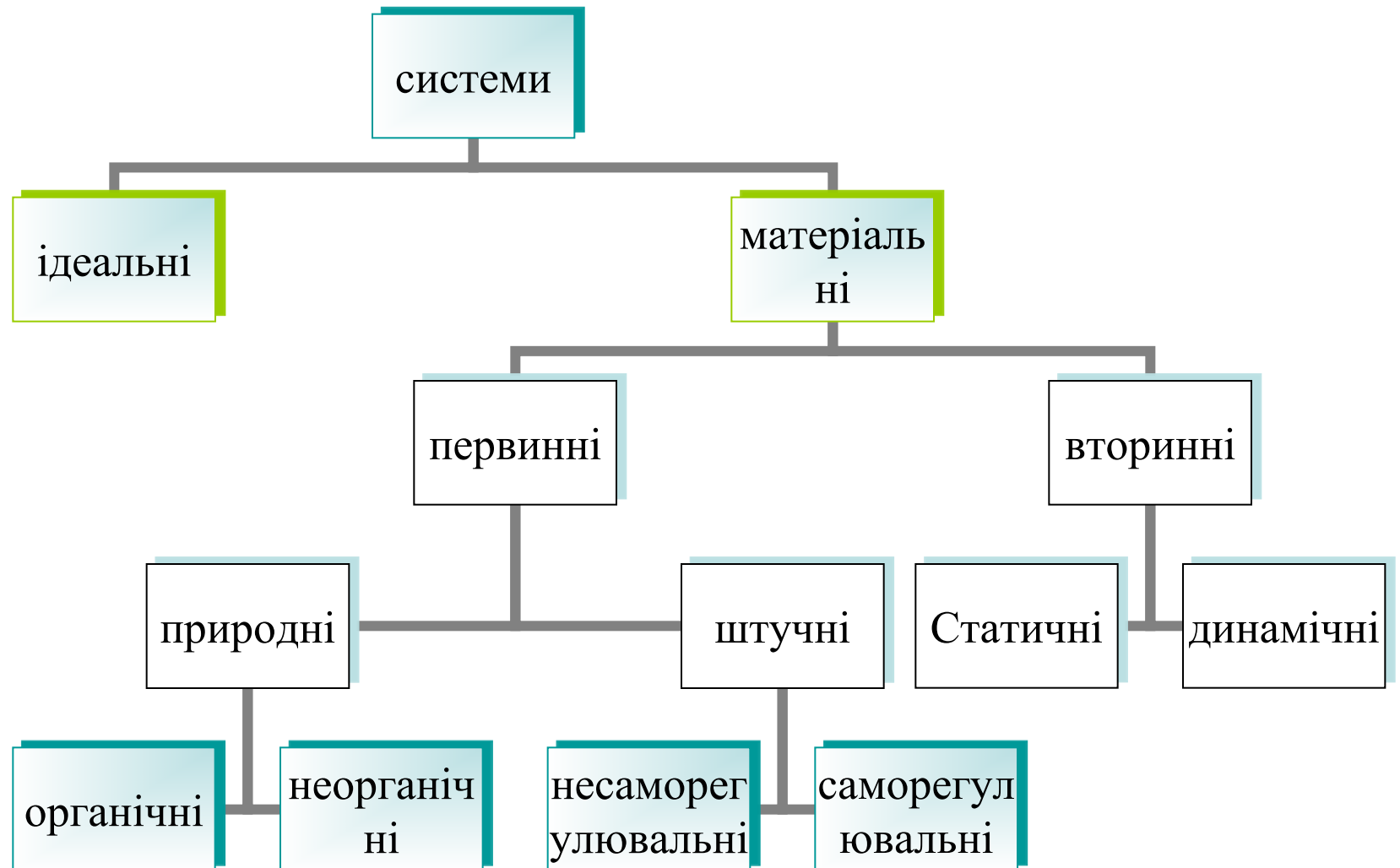
«Все справді індивідуальне, що не впливає з мовної системи, не закладене в ній потенційно, не знаходячи собі відгуку і навіть розуміння, безповоротно гине» (Л. В.Щерба).

Оскільки мова є відкритою і динамічною системою, то цілком природнім є те, що вона містить і несистемні явища. Так, мовна система постійно прагне до рівноваги, але ніколи цього не досягає повністю.

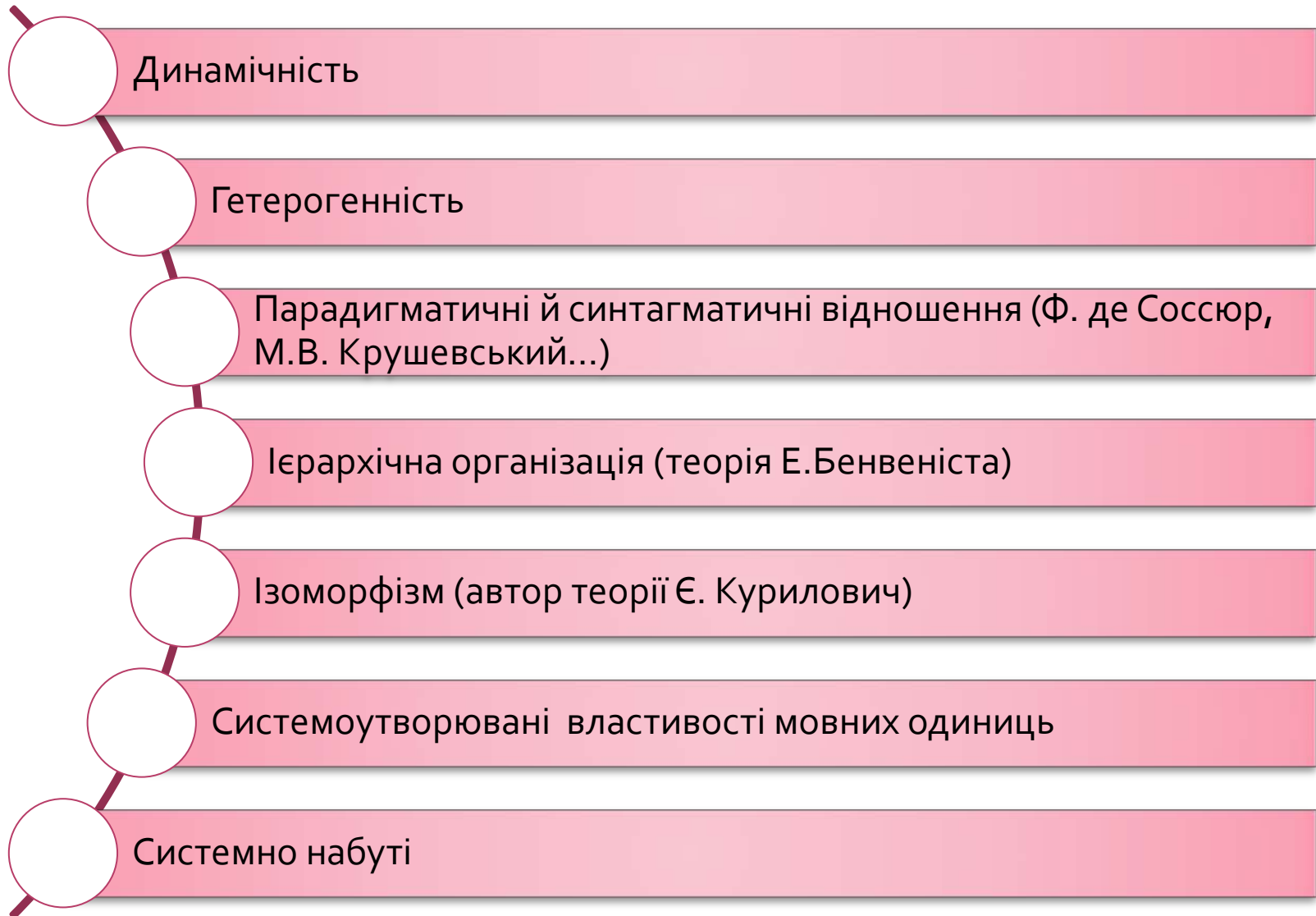
- *«Будь-яка природна мова, зберігаючи свій системний характер, за своєю природою не зводиться і не може зводитися до суми різних схем, які ніби визначають її суть і особливості її функціонування [...]. Оддиниці мови всіх її рівнів не вкладаються в систему, причому за межами системи нерідко опиняються якраз найважливіші мовні властивості та явища»*
- (О. Будагов «Система й антисистема в науці про мову»)

Класифікації систем В.М. Солнцева

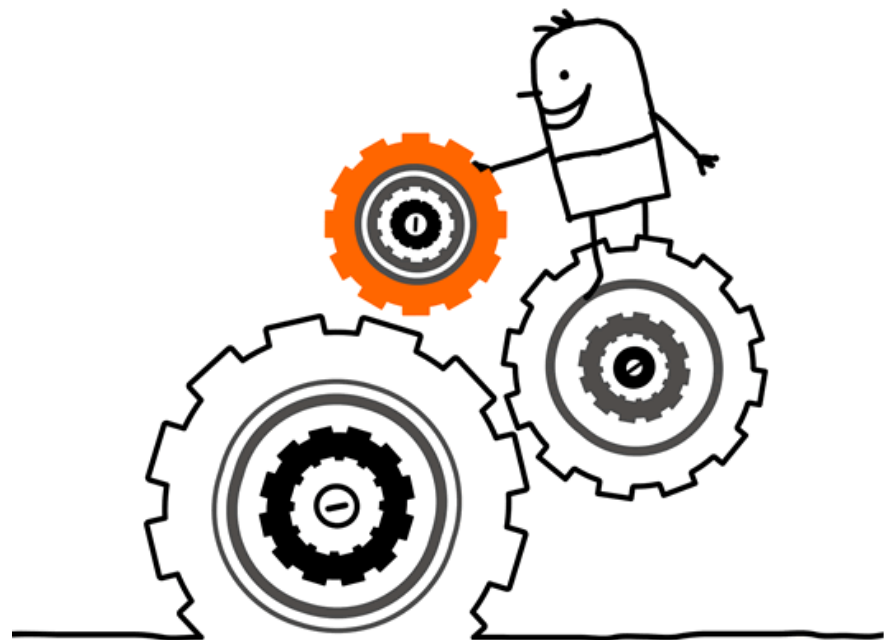
Властивості мовної системи:

За О.С. Мельничуком, система – сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, а структура - це склад і внутрішня організація єдиного цілого [Мельничук 1970:27].

РІВНІ:

- Синтаксичний
 - Фразеологічний
- Лексичний
 - Словотвірний
- Морфологічний
 - Морфонологічний
- Фонетичний

Одиниці мовних рівнів

- **Синтаксичний:**

Словосполучення, речення

- **Лексичний:**

Лексема

- **Морфологічний:**

Морфема

- **Фонологічний:**

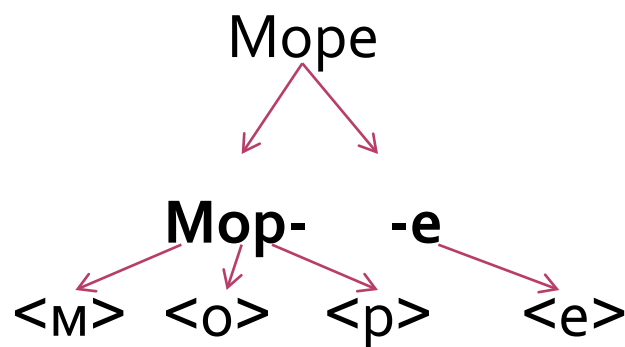
Фонема

- Рівень мови характеризується сукупністю однорідних одиниць і набором правил, що регулюють їхнє використання та групування у різні класи та підкласи. Рівнетвірними властивостями володіють тільки ті одиниці мови, які підпорядковуються правилам рівневої сполучуваності, тобто мають здібності вступати у парадигматичні і синтагматичні відношення лише з одиницями того самого рівня.

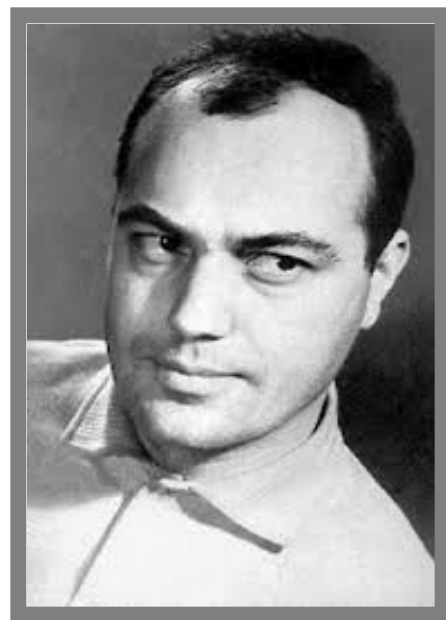
- З одиницями інших рівнів одиниці визначеного рівня можуть вступати лише в ієрархічні відношення. Так, морфеми на рівні синтагматики і парадигматики вступають у відношення лише з морфемами, проте, з одного боку, вони входять до складу іншої мовної одиниці – слова, а з іншого – складаються з фонем

Деякі вчені (А. Мартине та ін.) виділяють експресивну функцію фонем: *тоне-е-нький, довжеле-е-зний, ду-у-рень-ду-у-рнем...*

Можна також говорити про стилістичну функцію фонем, зокрема про асонанс (*Хай стрінуть, як росу в маю, всю душу сонячну твою* (П. Тичина), алітерацію (*Рожеве проміння на краплях роси Брильянтами грає* (М. Вороний).

*Була гроза, і грім гримів,
Він так любив гриміти,
Що аж тремтів, що аж горів
На траві і на квіти*
(М.Вінграновський)

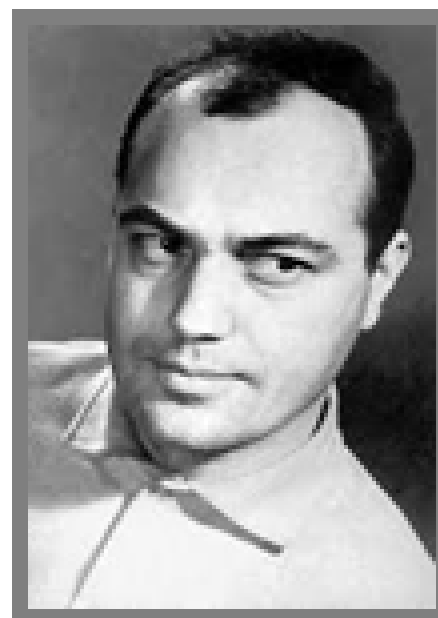

- **Фонетичний рівень мовної системи**
- **Фонема** (давн.-грецьк. φώνημα — «звук») — одностороння лінійно неподільна одиниця, яка використовується для утворення, розпізнавання й розрізнення значущих одиниць мови — слів і морфем. У зв'язку з цим вона виконує три основні функції:
 - 1) конститутивну (будівельну),
 - 2) ідентифікаційну (пізнавальну, сигніфікативну);
 - 3) перцептивну (розрізнявальну).

Деякі вчені (А. Мартине та ін.) виділяють експресивну функцію фонем: *тоне-е-нький, довжеле-е-зний, ду-у-рень-ду-у-рнем...*

Можна також говорити про стилістичну функцію фонем, зокрема про асонанс (*Хай стрінуть, як росу в маю, всю душу сонячну твою* (П. Тичина), алітерацію (*Рожеєє проміння на краплях роси Брильянтами грає* (М. Вороний).

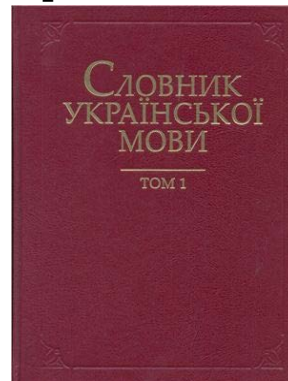
*Була гроза, і грім гримів,
Він так любив гриміти
Що аж тремтів, що аж горів
На траві і на квіти
(М.Вінграновський)*

- Кожна фонема має властивий їй набір диференційних ознак, за якими фонemi протиставляються одна одній, утворюючи різні типи опозицій:
- **привативні**, або кореляції (вони включають по дві фонemi, які протиставляються ознакою, яка є в одній фонемі, а в іншій немає), наприклад, розрізнення за дзвінкістю\глухістю: у дзвінкого є вібрація голосових зв'язок, у глухого приголосного - немає;
- **градуальні** опозиції розрізняються ступенем вияву ознаки, наприклад, протиставлення за піднесенням голосних;
- **еквіполентні** – рівносильні опозиції, наприклад, протиставлення різних локальних рядів: нім. b – губна, d – передньоязикова, g – задньоязикова.

- **Лексико-семантичний рівень** утворює система слів з їхніми значеннями, але мовна семантика може виражатися сполученнями таких одиниць, про що свідчить, наприклад, використання однокомпонентних і складених термінів. Так, у другому розділі вступної частини Словника української мови, наприклад, зазначається: *«У структурі словникових статей СУМ-20 виділяється зона усталених словосполучень, що наводиться після характеристик лексичних значень слова»* [22; 24].

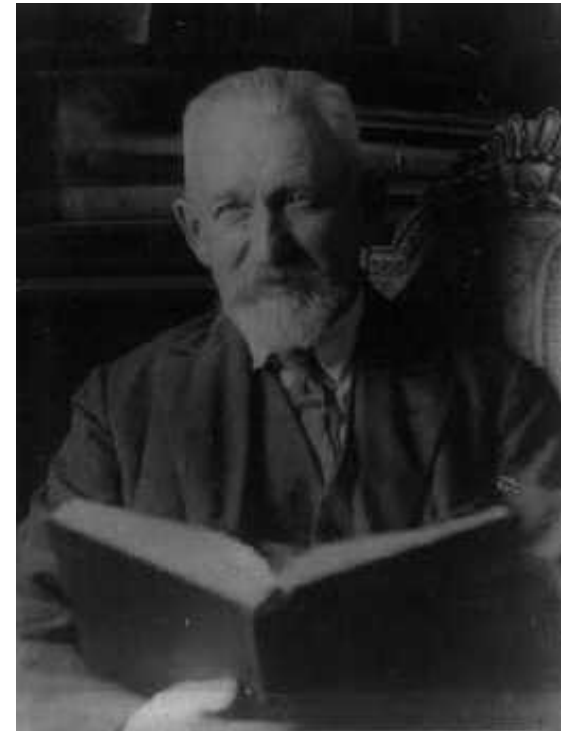
- З-поміж чотирьох видів усталених словосполучень виділено й так звані еквіваленти слова, які, як і слова, характеризуються належністю до лексико-граматичних класів з притаманними для них граматичними категоріями або відношеннями та синтаксичними зв'язками.

- Внаслідок чого **виділяються**:
- — **прислівникові** еквіваленти: *до впаду, без перепочинку, з цікавістю, без тями, на льоту;*
- — **займенникові**: *один одного, де без кого, де з чим;*
- **прийменникові**: *назустріч з; разом з; услід за;*
- — **сполучникові**: *тому що; не тільки, але й; тоді як;*
- — еквіваленти слова, що виконують функцію **частки**: *мало що; ось (он, от) як;*
- **вигуківі** еквіваленти слова: *ой як; чи бач; от тобі й на;*
- — еквіваленти слова, що виконують функції **вставних слів**: *на щастя, до речі.*

Зусиллями М. М. Покровського та багатьох інших лексикологів і семасіологів було доведено, що *лексика* – це не механічне накопичення слів, а чітко організована система, ознаками якої є:

- 1) семантична вивідність одних слів від інших: *спортсмен – той, хто займається спортом*;
- 2) можливість описати семантику слів за допомогою обмеженої кількості елементарних знаків (компонентний аналіз);
- 3) системна упорядкованість об'єктивного світу відбивається в системності та впорядкованості лексики: лексико-семантичні поля – лексико-семантичні групи – синоніми – антоніми – конверсиви – гіпероніми – гіпоніми.

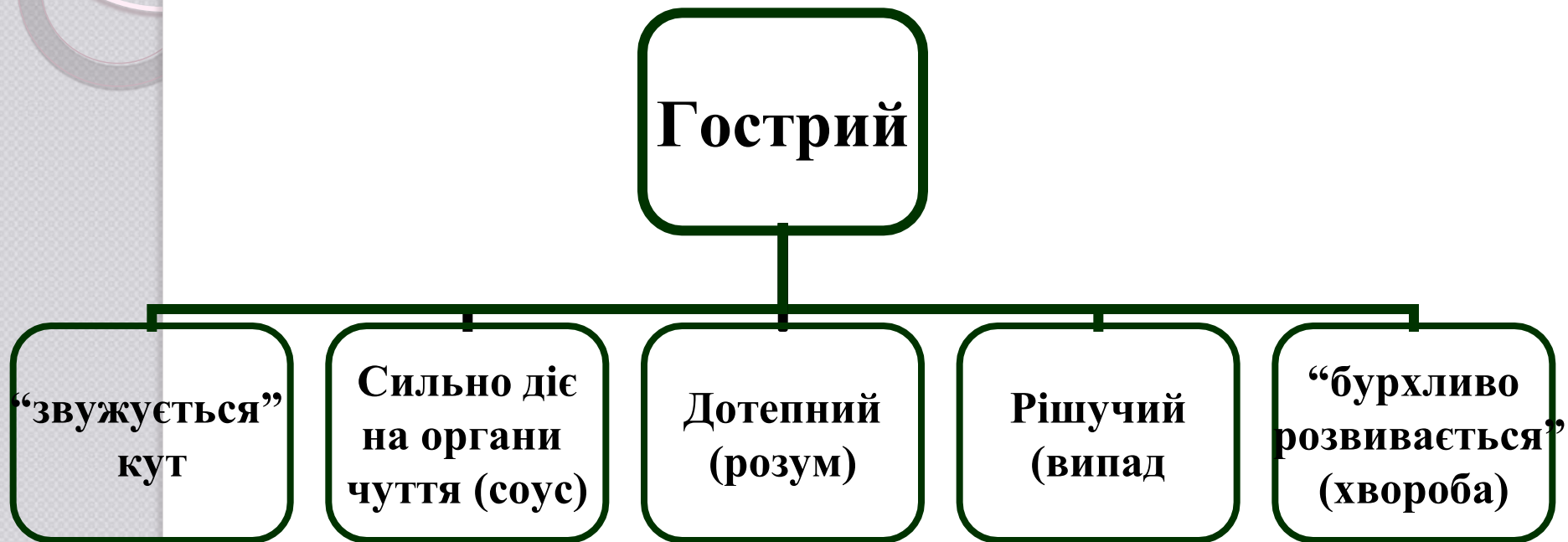

- **Пригадаймо:** *Лексико-семантичне поле* – об'єднання мовних одиниць за якимось спільним (інтегральним) компонентом.
- *Лексико-семантична група* – сукупність слів, що належать одній частині мови, об'єднаних внутрішньомовними зв'язками на підставі взаємозумовлених і взаємопов'язаних елементів значення: *планета, земна куля, світ.*

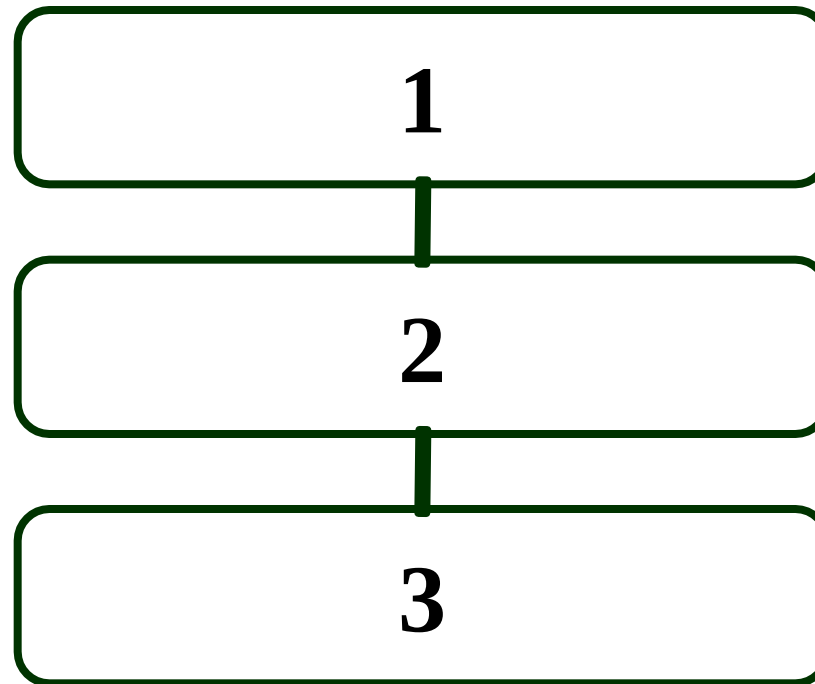
Значення полісемічних слів організується трьома способами :

а) радіальна полісемія:

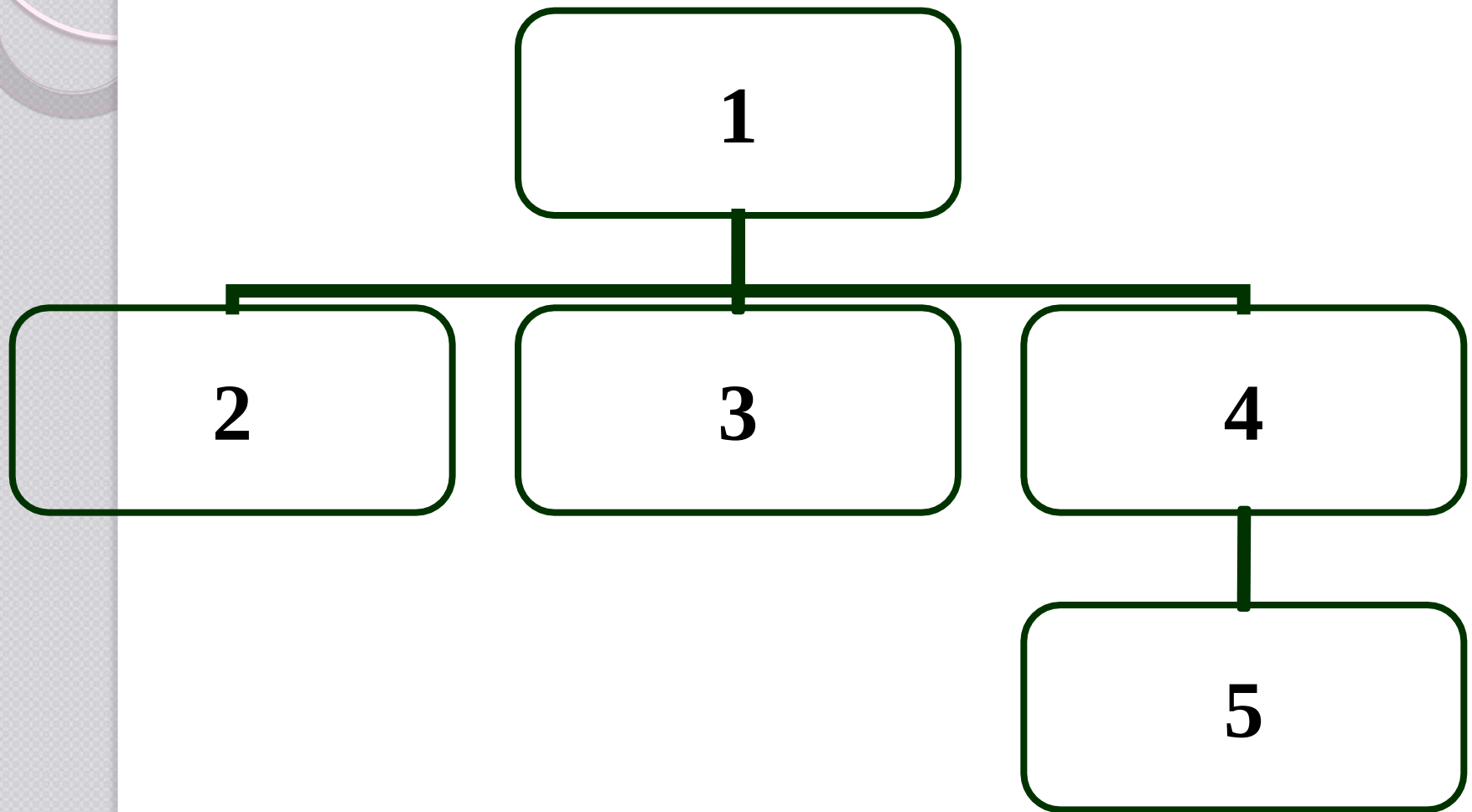

б) ланцюжкова полісемія:

Дозрілий 1) достиглий; 2) який досягнув повного розвитку; 3) абстр. «який повністю сформувався» (любов)

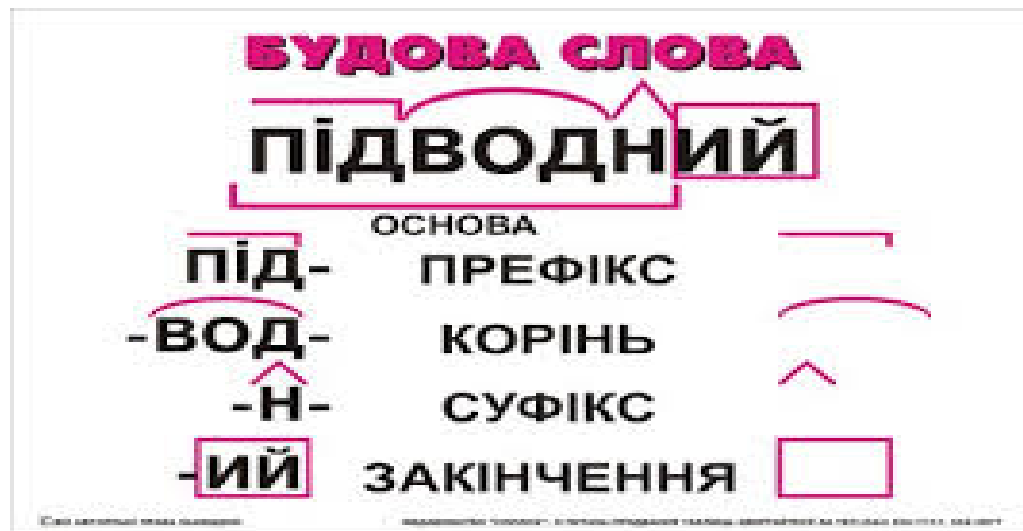
в) радіально-ланцюжкова (змішана)
полісемія: зерно (5 значень)

- Розглянуті семантичні відношення слова належать до парадигматичних, тобто об'єднаних на основі спільності або протилежності значень (по вертикалі).
- Їм протиставляються **синтагматичні відношення** слова, тобто лінійні, контекстні зв'язки, сполучуваність, валентність з іншими словами. Семантична сполучуваність слова – це його лексичний, синтаксичний і ситуативний контекст.
- Крім того, виділяють ще **епідигматичні** відношення, тобто асоціативно-дери́ваційні зв'язки між словами за формою та за змістом. Наприклад, асоціативне використання на позначення почуттів слів, які означають температуру: *гарячий прийом, палкі оплески, холодні стосунки, жаркі дебати, полум'яний привіт...*

- **Морфологічний рівень** – це організація значущих елементів слова (морфем), яка забезпечує побудову словоформ та розуміння їхніх граматичних значень. Основною одиницею морфологічної системи є *морфема*.

Пригадаймо:

«Чи правда, що...»
Морфема — найменша
частина слова, що
має певне значення?

- **Морфема** — мінімальна двостороння одиниця мови, в якій за певною фонетичною структурою закріплене певне значення — речове, дериваційне або реляційне. Морфема як мовна одиниця являє собою абстрактний інваріант, реалізується у мовленні у вигляді варіантів, які прийнято називати морфами (аломорфами): *кожух, кожусі, кожушок.*

- При розподілі слів за частинами мови ми виходимо з усвідомлення того, що в цьому аналізі треба враховувати, принаймні, **3 критерії**:
- **1. Загальне значення групи слів** – предметність (іменник), ознаку предмета (прикметник), кількість (числівник), дію як процес (дієслово).
- **2. Морфологічні ознаки**: граматично незалежні категорії відмінка, роду і числа (іменник), граматично залежні категорії відмінка, роду і числа (прикметник), категорії часу, виду і тощо (дієслово).
- **3. Синтаксичні функції**: підмет і додаток – переважно функції іменника, окремих розрядів займенників; означення – переважно функції прикметника і окремих розрядів займенників.

- **Синтаксичний рівень** – це організована сукупність засобів зв'язку і взаєморозташування слів, які використовуються у спілкуванні для передачі семантики повідомлення (думки). *Об'єктом* синтаксису як науки є дослідження структури й функції висловлювання, інтерпретованих у комунікативному аспекті. Виділяють синтаксис частин мови (членів речення, що об'єднуються у словосполучення) та синтаксис речення. Отже, одиницями синтаксичного рівня є словосполучення і речення.

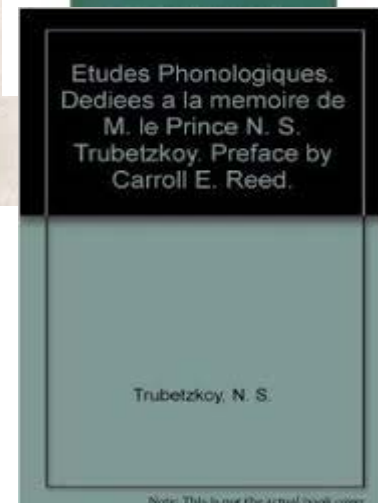
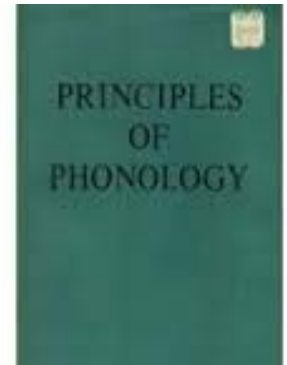

- У синтаксисі вирішуються наступні питання:
 - 1) зв'язок слів у словосполученнях і реченнях;
 - 2) розгляд видів синтаксичних зв'язків;
 - 3) визначення типів словосполучень і речень;
 - 4) визначення значень словосполучень і речень і под.

Особливість проміжних рівнів у тому, що вони не мають власної одиниці. Їхні одиниці виникають на одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня.

Морфонологічний рівень займає проміжне місце між фонетичним і морфологічним. Морфонологія - розділ мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем і використання фонологічних відмінностей із морфологічн

Засновником морфонології справедливо вважається **М. Трубецькой**, у працях якого була обґрунтована мета та завдання морфонології, запропоновані описи морфонологічних систем полабської та російської мов. М. Трубецькому належить і сам термін морфонологія .

Note: This is not the actual book cover

- Морфонологічні явища у морфології виникають при словозміні та формотворенні.
- У процесах словотворення морфонологічні явища сприяють взаємопристосуванню морфем при переході від твірного слова до похідного.
- Тут фіксуються такі морфонологічні явища:

чергування,

усічення,

нарощення,

накладання,

переміщення наголосу.

- Предметом сучасної морфонології є вивчення функцій фонем у морфемах, дослідження спеціалізації фонологічних чергувань у різних ділянках граматики (у словозміні іменних частин мови чи дієслова, у словотворенні тощо); встановлення того, які групи фонем залучаються до чергування, в якій позиції слова (на початку, в середині чи в кінці) відбуваються чергування, якими вони є — історичними чи живими, продуктивними чи непродуктивними.
- У сучасних мовах морфонологічні явища виявляються при **зіставленні форм** одного парадигматичного або словотвірного ряду: укр. *сі́ль, солі́, солі́, сі́ль, сі́ллю, солі́; водити́, воджу́, води́ш.*

- **Словотвірний рівень** — міститься між морфологічним і лексико-семантичним рівнями.
- **Словотвірний проміжний рівень** — це сфера особливих відношень між морфемами і лексемами.

- Термін **словотвір** вживається у двох значеннях:
1) утворення слів, що називаються похідними і складними, на базі однокореневих слів, якими вони мотивовані, тобто виводяться з них за значенням і за формою, за наявними в мові моделями (зразками) за допомогою афіксації, словоскладання, конверсії (переходу з однієї частини мови в іншу) та інших формальних засобів; 2) розділ мовознавства, який вивчає способи творення нових слів.

- Розрізняють діахронічний і синхронічний словотвір.
Діахронічний словотвір — словотвір, який вивчає шляхи виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови та їх етимологічну словотвірну будову, а також історичні зміни словотвірної структури слів.
- **Синхронічний словотвір** — словотвір, який вивчає систему словотвірних засобів, наявних у мові на певному етапі її розвитку, і структуру слів, що визначається її синхронними мотиваційними відношеннями з іншими словами.

Słowotwórstwo synchroniczne

Twórca koncepcji słowotwórstwa synchronicznego:

Miloš Dokulil (1912-2002) – po polsku: 1979.

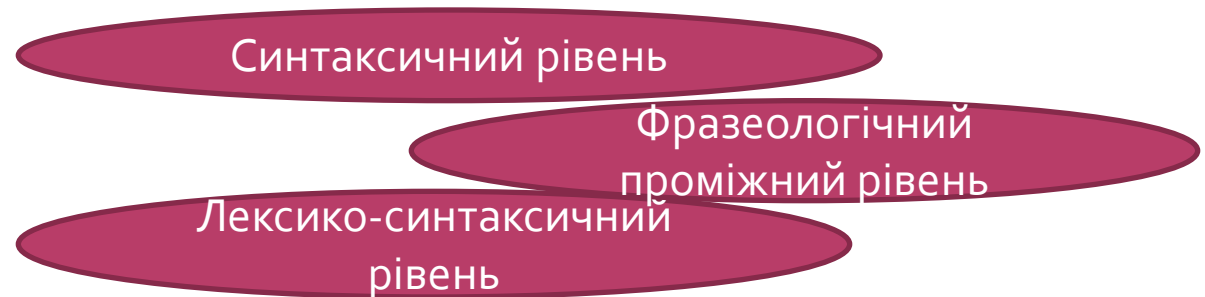
DOM →	DOMEK
Baza (B)	Derywat (D)

DOM- +	-EK
Temat słowotwórczy	Formant

+	Fundacja
---	----------

'dom'	'mały dom'	Motywacja
	Parafraza	

- **Фразеологічний проміжний рівень мови** міститься між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями. Фразеологізми виникають у синтаксисі, а функціонують на рівних правах зі словом у лексико-семантичній системі; це своєрідні лексеми-многочлени [Семчинський 1996: 193].

- Структура фразеологізму збігається зі структурою словосполучень або речень, а значення — зі значенням лексичних одиниць.
- Хоча передумови фразеології було закладено ще в ХІХ ст. **О. О. Потебнею**, як окрема лінгвістична дисципліна фразеологія виникла в 40-х роках ХХ ст. Її становлення пов'язане з ідеями французького мовознавця **Ш. Баллі**, а також із дослідженнями **Є. Д. Поливанова**, **Л. А. Булаховського** і **В. В. Виноградова**.

ДИСТАТИ З-ПІД ЗЕМЛІ

КУПУВАТИ КОТА В МІШКУ

ЗНІМАТИ ЗІРКИ З НЕБА

ЗАГЛЯДАТИ ДО РОТА

- Від рівневих одиниць — фонем, морфем, слів — **фразеологізми** різняться тим, що вони: 1) **різнорідні** за своєю структурою; 2) не перекодовуються в одиниці вищого порядку; 3) **не сполучаються з такими самими одиницями** (пор.: фонема поєднується з фонемами, морфема з морфемами, слова зі словами); 4) виникають зі словосполучень або речень, але не внаслідок регулярної взаємодії слів, а **всупереч їй**; 5) у функційному плані **не мають тієї універсальності**, яку повинні мати одиниці самостійного рівня мови [Баран 1997: 156].

Фразеологізм
"крокодилячі
сльози"

Дякую за увагу 😊

